

Sakir ALBALIYEV
AMEA Folklor İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
E-mail: albalievshakir@gmail.com

RAMAZAN BAYRAMI VƏ ORUCLUQ MƏNƏVİ KAMİLLƏSMƏ MODELLƏRİ KİMİ

Açar sözlər: folklor, bayram, Ramazan, Qurban, orucluq, xalq bayramları, dini bayramlar, mənəvi kamilləşmə

RAMADAN HOLIDAY AND FASTING AS SPIRITUAL PERFECTION MODELS SUMMARY

According to the results of our research the religious holidays are the holidays celebrated only by mere believers, but the public holidays are holidays celebrated by the whole people not depending on their origin. In this regard, Ramadan and the “Kurban” (Moslem holiday of sacrifice) are folk holidays with religious origin. All these blessings of the month of Ramadan, i.e. purity of soul, correcting faults and imperfections, purification of mind, faith, piety, will, spiritual perfection, progress of soul, victory over soul, etc. are possible to be reached only by fasting, which is the mechanism of spiritual purification.

Key words: folklore, holiday, Ramadan, Kurban, fasting, folk holidays, religious holidays, spiritual perfection

ПРАЗДНИК РАМАДАН И ОРУДЖЛУГ КАК МОДЕЛИ ДУХОВНОГО СОВЕРШЕНСТВА РЕЗЮМЕ

Согласно результатам нашего исследования, религиозные праздники - это праздники, которые отмечают только верующие, а государственные праздники - это праздники, отмечаемые всем народом, независимо от их происхождения. В связи с этим Рамадан и Курбан (мусульманский праздник жертвоприношения) являются народными праздниками религиозного происхождения. Все эти благословения месяца Рамадан, то есть чистота души, исправление недостатков и недостатков, очищение ума, вера, благочестие, воля, духовное совершенство, прогресс души, победа над душой и т. д. Достижимы только постом, который является механизмом духовного очищения.

Ключевые слова: фольклор, праздник, Рамадан, Курбан, пост, народные праздники, религиозные праздники, духовное совершенствование.

Məsələnin qoyuluşu: Ramazan, yaxud xalq arasında başqa adı ilə deyildiyi kimi, Orucluq bayramı tipologiyasına görə dini bayramdır. Çünki Azərbaycan xalqı bu bayramı əslər öncə İslam dinini qəbul etdikdən sonra qeyd etməyə başlayıb və bu günə kimi qeyd etməkdədir. Ancaq məsələ burasındadır ki, mənşəyinə görə dini olan bu bayram etnokulturoloji tipologiyasına görə artıq xalq bayramına

çevrilib. Tədqiqatın əvvəlində deyildiyi kimi, dini bayram o bayrama deyilir ki, onu yalnız dindarlar qeyd etsin. Azərbaycanda sırf dindarlar tərəfindən qeyd olunan bayramlar vardır. Bunlar, əsasən, dinin əsas simalarının mövludu ilə bağlı bayramlardır. Məsələn, cəfəri məzhəbində olan müsəlmanlar Əhli-Beyt imamlarının doğum günlərini bayram kimi qeyd edirlər. Belə bayramlar çoxdur və onların dairəsi yalnız dindarları əhatə edir. Yəni bu bayramlar haqqında onu qeyd edən dindarlardan başqa, çox az adam xəbər tutur. Lakin Ramazan və Qurban kimi bayramlar İslam dini ilə bağlı bayramlar olsa da, onu təkcə dindarlar yox, bütün xalq qeyd edir. Bu nöqtə bizim tədqiqatımız baxımından son dərəcə əhəmiyyətlidir. Fikrimizcə, Ramazan və Qurban bayramlarını təkcə dindarların deyil, dindar olmayan, ömründə heç vaxt namaz qılıb, oruc tutmayan insanların da qeyd etməsi, hamının bir-birini bu bayram münasibətilə təbrik etməsi Ramazan və Qurban bayramının artıq ümumxalq bayramlarına çevrildiyini göstərir. Bu cəhətdən biz belə hesab edirik ki, Ramazan və Qurban dini mənşəli xalq bayramlarıdır.

Digər tərəfdən, bir cəhəti də nəzərə almaq lazımdır. Biz dini bayram deyərək, adətən, İslam dinini nəzərdə tuturuq. Ancaq dinlərin tarixi təkcə İslam, Xristianlıq, İudaizm kimi vəhy dinlərindən, başqa sözlə, səmavi dinlərdən ibarət deyildir. Din tarixində səmavi olmayan çoxlu dinlər vardır. Bu cəhətdən, əslinə qalsın, bütün bayramlar öz dövrünün dinləri, yaxud mifoloji-dini inancları ilə əlaqəlidir. Elə götürək məşhur xalq bayramı olan Novruz. Tədqiqatçılar Novruz bayramının Mitraizm, Zərdüştilik kimi dinlərlə bağlı olduğunu təsdiq edirlər. Bu cəhətdən, Ramazan, Qurban kimi Novruz da, Xıdır Nəbi də dinlə bağlıdır. Xıdır Nəbinin adı Xızır şəklində “Quran”da çəkilir. Ancaq biz buna baxmayaraq, Novruz və Xıdır Nəbini xalq bayramı, Ramazan və Qurbanı dini bayram hesab edirik. Fikrimizcə, bu yanaşmanı dəyişmək və məsələyə elmi baxımdan yanaşmaq, “xalq bayramı” anlayışının meyarlarını dəqiq şəkildə müəyyənləşdirmək lazımdır. Beləliklə, bizim yanaşmamıza görə:

Dini bayramlar – sırf dindarlar tərəfindən keçirilən bayramlar;

Xalq bayramları – mənşəyindən asılı olmayaraq bütün xalq tərəfindən keçirilən bayramlardır.

Bu cəhətdən, Ramazan və Qurban bayramları dini mənşəli xalq bayramlarıdır.

İşin məqsədi: Tədqiqatın aparılmasında əsas məqsəd Ramazan bayramı və orucluğu mənəvi kamilləşmə modelləri kontekstində araşdırmaqdır.

Ensiklopedik qaynaqlarda göstərildiyi kimi, İslam dininin müqəddəs bayramları içərisində Ramazan, yaxud başqa adı ilə desək, Orucluq bayramı mühüm yer tutur. Bu bayramın tarixi müsəlman təqvimini ilə hicrinin 2-ci ilindən (miladi 623-cü il) başlanır. Oruc Ramazan ayında tutulduğu üçün ona “Ramazan orucu” da deyirlər (9).

Ramazan bayramı (Fitr bayramı) – şəvval ayının 1-ci günü olub, Ramazan ayının sonunda, orucun sona çatması münasibəti ilə qeyd edilir (8).

Orucluğun keçirildiyi Ramazan ayı hicri-qəməri təqviminin doqquzuncu və ən müqəddəs ayıdır. Bu ayda “Quran” nazil olmuşdur (2, s. 225).

Ramazan ayında oruc tutmaq Allahın əmridir. “Quran”ın “əl-Bəqərə” surəsinin 183-cü ayəsində deyilir: “Ey iman gətirənlər! Oruc tutmaq sizdən əvvəlki ümmətlərə vacib olduğu kimi, sizə də vacib edildi. Bəlkə, (bunun vasitəsilə) siz pis əməllərdən çəkinəsiniz!” (5, s. 26).

Müqəddəs kitabımızın bu ayəsində “Oruc tutmaq sizdən əvvəlki ümmətlərə vacib olduğu kimi” ifadəsi diqqətimizi xüsusi cəlb edir. “Quranı” nahaqdan hikmətlərlə dolu sirli kitab hesab etmirlər. Çünki bu kitabın hər sözü, hər ayəsi bizə min bir hikmətdən soraq verir. İlahiyyatşünaslar təsdiq edirlər ki, “Quran” mənə baxımından qatbaqat quruluşa malikdir. Hər sözün altında çoxlu mənə qatları yatır. Birinci mənə qatı hamının oxuyub başa düşməsi üçündür. Digər mənə qatlarına isə hərə öz intellektual dərəcəsində nüfuz edə bilər. Bu cəhətdən, “Oruc tutmaq sizdən əvvəlki ümmətlərə vacib olduğu kimi” ifadəsi birmənalı şəkildə bəyan edir ki, orucluğu yalnız İslam dini ilə bağlı deyildir və kökləri nəinki İslamdan əvvəlki dinlərə, ümumiyyətlə vəhy dinlərindən qabaqkı dövrlərə də gedib çıxır. Qeyd edək ki, Ramazan ayında oruc tutulması müsəlmanlara hicri təqviminin ikinci ilində, yəni miladi təqvimlə 622-ci ildə hökm edilmişdir. Ramazan ayının orucu insanlara Uca Allahı sevmək yollarını öyrədir, insanlara öz iradi kimliyini, fiziki və mənəvi cəhətdən dözümlülüyünü yoxlamağa imkan verir. Orucluğu insanlara təmiz vicdanlı olmağı öyrədir.

İslam dinində Ramazan ayı xüsusi hörmətə malikdir. Bu ay digər aylara nisbətən hörmətli və müqəddəs ay hesab edilir. Ona görə də bu ay haqqında “On bir ayın sultanı” vəsfini işlədirlər.

Orucluğu hökm və dini adət kimi hicri təqviminin 2-ci ilində İslam dininin peyğəmbəri Məhəmməd salavatullah tərəfindən “Quran”da nazil olunmuş ayəyə əsasən əmr edilmişdir. Dini mənəqəbələrə görə, Ramazan ayının axırıncı on günlüyünə aid gecələrdən birində Quran nazil olunmuşdur. Bu barədə dəqiq gün yoxdur. Belə hesab edilir ki, “Quran” Ramazan ayının 22-dən 23-nə, ya da 26-dan 27-nə keçən gecələrdən birində endirilmişdir. Həmin gecəni “Leylət əl-Qədr”, yəni “Qədr gecəsi” adlandırırlar. “Quran”da Qədr gecəsi haqqında eyni adlı surə vardır. Orada deyilir:

“1. Həqiqətən, Biz Quranı Qədr gecəsi (ləvh-i məfhuzdan) dünya səmasına nazil etdik.

2. (Ya Peyğəmbər) Qədr gecəsinin nə olduğunu bilirsənmi?!

3. Qədr gecəsi (savab cəhətdən) min aydan daha xeyirlidir!

4. O gecə mələklər və ruh (Cəbrail) Rəbbinin izni ilə hər bir işdən ötrü yerə enərlər.

5. O gecə dan yeri sökülənə kimi salamatlıqdır!” (5, s. 638).

“Quran”dan da aydın olduğu kimi, hələ İslamdan əvvəl də oruc tutmaq ənənəsi var idi. Orucluğu ayı “Eyd-əl-Fitr” (“Fitrə bayramı) bayramı ilə tamamlanır. Bayram günü səhər tezdən bütün imkanlı müsəlmanlar imkanı olmayanlara fitrə

adlanan yardım edirlər. Fitrənin qədərini hesablayarkən fitrə verənin ailə üzvlərinin sayı əsas götürülür.

Orucluğun “Eyd-əl-Fitr” adlanan bayramının sabit keçirilmə qaydaları vardır. Onlar aşağıdakılardır:

1. Bayram edildiyi gün artıq oruc tutmaq olmaz. Bu gün tutulan oruc haram hesab olunur.

2. Bayram günü üçün islami qaydalara uyğun olaraq paklanmaq lazımdır. Buraya çimmək, bayram qüslü almaq, təmiz paltar geyinmək kimi qaydalar aiddir.

3. Bayram günü ehtiyati-vacibə əsasən səhər tezdən oruc niyyət edilir, lakin artıq bayram gününün olması qətiləşəndən sonra, oruc bir qurtum su ilə, yaxud bir xurma ilə açılır və bayram namazı qılınır. Oruc halda qılınan bayram namazı batildir.

4. Qaydalardan biri də bayram günü müsəlmanların təbrikləşmələrinin bəyənildən əməl hesab edilməsidir.

Qeyd edək ki, xalqımızın əsrlər boyu qeyd etdiyi və adət-ənənələrini göz bəbəyi kimi qoruduğu bu bayram artıq 1993-cü ildən müstəqil Azərbaycan Respublikasında dövlət səviyyəsində qeyd olunur.

Orucluq Ramazan bayramının keçirilməsində əsas məqsəd müsəlman olanların bir araya gəlməsi, xoş bir ovqatda vəhdət etmələridir. Onlar bayram günü toplu halda namaz qılır və ibadətini tamamladıqdan sonra bayram edirlər. Bayramda müsəlmanlar bir-birinin ziyarətinə gedir, qohum-əqrəbalar bir-biri ilə görüşüb-bayramlaşırlar. Bütün bunlar cəmiyyət içərisində olan inciklikləri, küsülülükleri aradan qaldırır. Bayramda kasıblar və yoxsulların da verilmiş fitrələrlə sevindirilməsi cəmiyyət daxilində sosial-mənəvi harmoniya yaradır (8; 9).

Ramazan ayının əsas adəti oruc tutmaqdır. Bir ay (təqribən, 28-29-30 gün) davam edən orucluq ayında günün işıqlı vaxtı hər hansı qida qəbul etmək, siqaretdən istifadə etmək, cinsi münasibət və s. qadağandır.

Bütün bunlara diqqət yetirdikdə görürük ki, orucluq mənəvi təmizlənmə mexanizmidir. İnsan oruc tutmaqla özünə fiziki və mənəvi əziyyət versə də, bunun əsasında mənəvi amil durur. Bu, özünə əzab vermə yox, mənəviyyətin təmizlənməsi və möhkəmləndirilməsi üsuludur.

“Quranın” “əl-Bəqərə” surəsinin 187-ci ayəsində deyilir ki, “...səhər açılıncas, ağ sap qara sapdan fərqlənincəyə qədər yeyib için; sonra gecəyə qədər orucunuzu tamamlayın” (5, s. 27).

Bu, oruc tutmağın müqəddəs kitabda buyurulduğu qaydasıdır. Oruc tutan adam əvvəlcə oruc tutmaq haqqında niyyət edir və daha sonra “Quran”da buyurulduğu kimi, gün ərzində özünü qida qəbul etməkdən qoruyur. Burada iki cəhət özünü göstərir: niyyət və özünüqoruma. Əslində, orucluğun mahiyyəti niyyətə bağlıdır. Oruc tutanlar üçün iki cür niyyət var:

Birincisi, orucluq ayından əvvəlki niyyət axşamında edilən niyyət. Bu, əsas niyyətdir.

İkincisi, hər gün oruc tutmazdan əvvəl edilən niyyət. Bu niyyət oruc tutanın öz istəyinə bağlıdır. Çünki niyyət axşamında edilən niyyət əsasdır. Hər bir oruc tutan niyyət edir ki, orucu Allaha xatir tuturam. Demək, məsələnin mahiyyəti insanla Allah arasında olan münasibətlərlə bağlıdır. Oruc tutan orucluğu bütün əzab-əziyyətinə Allaha xatir dözüür: o, oruc tutmaqla Allahın razılığını qazanmaq istəyir. Beləliklə, orucluğu əsas olan niyyətdir.

Niyət İslamda yüksək qiymətləndirilən mənəvi keyfiyyətdir. Məlum olduğu kimi, niyyət insanın arzusu, istəyi, yaxud qabağına qoyduğu məqsədidir. Demək, niyyət gələcəkdə həyata keçiriləcək işlərin düşüncədə olan halıdır. İnsan oruc tutmağı niyyət etməklə etmək istədiyi əməli artıq xəyalən öz qəlbində edir. Təsədüfi deyildir ki, oruc tutanların mənəvi halı oruc tutmayanların halından fərqlənir. Oruc tutmayan insanlar oruc tutanların əzab çəkdiklərini güman edirlər. Ancaq oruc tutan insanlar qəlbən sevinc içərisində olurlar, tutduqları orucun hər dəqiqəsindən zövq alır və maraqlıdır ki, yemək-içmək onların heç yadına da düşmür. Oruc tutanın sanki yemək nəfsi ölür. Elə orucluğu bütün mahiyyəti də buna bağlıdır. Oruc insanın nəfsi üzərində qələbə çalmağa imkan verir. İnsan bu qələbəni ilk növbədə etdiyi niyyətlə qazanır. Oruc niyyəti etmək oruc ilə çatmaq istədiyin arzulara xəyalən çatmaq deməkdir. Bu da insanın qəlbində daim sevinc, xoş ovqat, yüksək mənəvi hal və keyfiyyətlər yaradır.

İnsanlar oruc tutmağa öz “mən”lərini ilahi dəyərlərlə təmizləmək, paklaşdırmaq, süsləndirmək vasitəsi kimi baxırlar. İslam peyğəmbəri buyurur ki, “Ramazan ayı gələndə cənnətin qapıları açılır, cəhənnəmin qapıları bağlanar, şeytanlar da zəncirdə olar” (8; 9).

Oruc ayında “şeytanların zəncirdə olması” oruc tutmağın mənəvi təmizlənmə mexanizmi kimi işləməsində, çalışmasında xüsusi rol oynayır. Belə ki, İslama görə, İblis daim şeytanlar vasitəsilə insanları yoldan çıxarır, onları günah əməllər etməyə sövq edir. Bu cəhətdən nəfsə, yəni dünyanın bütün maddi və mənəvi nemətlərinə qarşı istək hissəsinə malik olan insan dili, gözü, əli, ayağı, qəlbi və s. ilə daim günahlar edə bilər. Bu günahların əsasında şeytanların vəsvəəsi durur. Şeytan günah əməlləri cazibədar göstərməklə daim insanı günah etməyə sövq edir. Bu da insanın mövcud günahlarının üstünə günah gətirir. Təbii ki, mömin insan daim tövbə etməklə günahlardan təmizlənməyə çalışır. Lakin Allah öz yaratdığı bəndəyə Ramazan ayında günahlardan arınmaq, təmizlənmək, paklaşmaq üçün xüsusi şərait yaratmışdır. Bu şərait isə ondan ibarətdir ki, Ramazan ayında şeytanlar zəncirə vurulur: onlar insanları yoldan çıxarmaq imkanından məhrum olurlar. Bu da insanlara öz günahlarından təmizlənmək üçün bol şanslar verir. Ramazan ayında da günahlardan təmizlənməyin mexanizmi oruc tutmaqdır. Oruc tutan orucu tək cəmədəsi ilə tutmur, yəni özünü tək cəmədə yemək-içməkdən saxlamır. Oruc tutan insan:

- gözü ilə oruc tutub, harama tərəf baxmır;
- dili ilə oruc tutub, qeybət etmir, küfr, böhtan danışmır;

- əli ilə oruc tutub harama əl vurmur;
- Ayağı ilə oruc tutub günah əməllərin arxasınca getmir;
- Qəlbi ilə oruc tutub, günah işlər, haram şeylər haqqında düşünmür.

Göründüyü kimi, oruc tutan öz qəlbini nəfsin təhrik etdiyi hərəkətlərdən qorunmalıdır. Bu baxımdan, “nəfs” islami düşüncədə mühüm anlayışlardan biridir.

Tədqiqatlarda “nəfs” anlayışının bu mənaları göstərilmişdir: ruh, can, həyat, varlıq, nəfəs, insan, həva, həvəs, qan, bədən, bədəndən qaynaqlanan ədəbsiz arzu-istəklər və s. (1, s. 75; 3, s. 1472). S.Uludağ göstərir ki, “nəfs” “Quran”da ruh, zat, nəfsə pis işlər görməyi əmr edən, nəfsi və etdiyi pisləkləri qınama, hüzurə çatmaq mənalarında, təsəvvüfi qaynaqlarda isə pis əxlaq və arzular mənasında işlənilir (7, s. 526-527). Göründüyü kimi “nəfs” ümumiyyətlə istək gücü, arzu gücüdür. Bu güc insana yaşamaq həvəsi vəməklə bərabər, onda gördüyü şeylərə qarşı istək oyadır. Lakin insanın ağılı həmin istəklər üzərində hakimlik edərək nəfsi cilovlayır. İnsan nəfsini cilovlamaq üçün güclü iradəyə sahib olmalıdır. İradəni gücləndirən ən mühüm vasitələrdən biri oruc tutmaqdır. İnsan zamanla öz nəfsinə tabe olub, günahlara da yol verir. Günahlardan təmizlənmənin vasitəsi tövbədir. Oruc-luq, əslində, həm də tövbələrin qəbul olunduğu aydır.

A.Köksal yazır ki, “tövbə” – ərəb sözü olub, tabə yə tubu maddəsindən olan məsdərdir. Allaha dönüş və yönəliş mənasındadır. Peşman olaraq yönəlməyi bildirir. Günahlardan qayıtmaq, günah işləməyi hər bir cəhətdən tərk etmək anlamındadır”. (4, s. 39). “Tövbə” İslamda o qədər mühüm bir anlayışdır ki, Allahın adlarından biri də Təvvabdır. M.Məhdəvi Kəni yazır ki, “Allah tövbələri qəbul edər, Onun tövbə qapısı daim açıqdır. Yaxud: “Hər bir dərdin dərmanı vardır. Günahların da dərmanı istiğfardır” (6, s. 181).

Quranda tövbə ilə bağlı çoxlu ayələr vardır. Məsələn, “Əl-Furqan” surəsinin 71-ci ayəsində deyilir: “Hər kəs tövbə edib yaxşı iş görsə, o, şübhəsiz ki, Allaha tərəf yaxşı bir dönüşlə (Allahın rızasını qazanmış halda) dönər” (5, s. 348). Beləliklə, oruc tutmağın mənəvi təmizlənmə mexanizmi kimi əsas faydalarından biri odur ki, günahlardan oruc tutmaq yolu ilə xilas olmaq istəyən insanın tövbəsini Allah tez bir zamanda qəbul edir.

Oruc tutmaq mənəvi təmizlənmə mexanizmi kimi insanı etdiyi günahlardan qoruyur. Məsələn, orucu qəsdən, yəni bilərəkdən pozanlar onun əvəzini oruc tutmaqla bərabər, tövbə etmək və kəffarəsini, yəni maddiyyatla ölçülən əvəzini ödəməklə verə bilərlər. Kəffarənin şərti isə ya 60 gün ərzində oruc tutmaq, ya da ki 60 yoxsulu yedirtməkdir. Bundan başqa, 60 günlük kəffarə orucunun üzərinə bir günlük qəza orucu da gəlir. Oruc tutmaqla öz qəlbini hər cür pisləklərdən təmizləmiş insanın qəlbi sevinc hissi ilə aşıb-daşır. Bu coşqu, xoş emosiya özünü Ramazan bayramında daha parlaq şəkildə göstərir. İnsan saf və ixtlas qəlblə başqalarını təbrik edir, mənəvi sevinc payını digərləri ilə bölüşür. Bundan başqa, yaxınlarının qəbirlərini ziyarət edib, onların günahlarının bağışlanmasını dua etməklə qəlbində rahatlıq tapır.

Bu cəhətdən, vikipedik qaynaqda göstərildiyi kimi, “Ramazan ayı orucluğu, insan nəfsinin paklığı, eyiblərin və naqisliyin islah olunması, ağıl, iman və iradənin saflaşması dövrüdür. İnsan bu ayın dua və ibadətləri ilə eyiblərdən saflığa, saflıqdan kamilliyə doğru gedir. Bu ay ruhun tərəqqisi, Allaha tərəf pərvaz etməsidir. Ramazan ayında fani varlıqlar sanki savaşı meydanına çevrilir. İmanla nəfs bu meydanda çarpışır. Nəfs hər imanlı işi udmaq, yeyib-içmək istəyir, pis vərdişlərin davamını diləyir. İnanclar mətanətlə buna qarşı çıxır, dil yalandan, göz və könül haramdan uzaqlaşır” (9).

İşin elmi nəticə və yenilikləri: Beləliklə, Ramazan ayının bütün bu nemətlərinə, yəni nəfsin paklığına, eyiblərin və naqisliklərin islah olunmasına, ağıl, iman, təqvanın, iradənin saflaşmasına, mənəvi kamilliyə, ruhun tərəqqisinə, nəfs üzərində qələbəyə və s. yalnız mənəvi təmizlənmə mexanizmi olan oruc tutmaq yolu ilə çatmaq mümkündür. Oruc tutan insan gözü ilə oruc tutub, harama tərəf baxmır, dili ilə oruc tutub, qeybət etmir, küfr, böhtan danışmır, əli ilə oruc tutub harama əl vurmur, ayağı ilə oruc tutub günah əməllərin arxasınca getmir, qəlbə ilə oruc tutub, günah işlər, haram şeylər haqqında düşünmür.

İşin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti: Məqalənin nəzəri əhəmiyyəti bu işdən bayramlar haqqında aparılacaq başqa tədqiqatlarda nəzəri qaynaq olaraq istifadə imkanları, praktiki əhəmiyyəti isə ali məktəblərdə mərasim folklorunun tədrisi prosesində praktiki vəsait kimi istifadə imkanları ilə müəyyənləşir.

ƏDƏBİYYAT

1. Dodurgalı, A. Nefs və Eğitimi // “Din Eğitimi Araşdırmaları” Dergisi. Sayı 5, – 1998. – s. 75-82.
2. İslam: tarix, fəlsəfə, hüquq. Ensiklopedik lüğət / Tərtibçi müəlliflər: A.Əlizadə, E.Səmədov. – Bakı: 2016, – 308 s.
3. Karacabey, S. Ünlü-Azm Peygamberlər və Ortak Yönleri // T.C.Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. Sayı: 7, – 1998. – Cild 7, – s. 297– 313
4. Köksal, A. Peygamberlər Tarihi / 2 cilt / A.Köksal. – Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, – 2007, – Cild 1 – 335 s., – c. 2, – 354 s.
5. Qurani-Kərim / Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.Bünyadov və V.Məmmədaliyev. – Bakı: Azər nəşr, – 1992. – 714 s.
6. Məhdəvi Kəni, M. İslamda əxlaq / Tərc. ed. Cəfərov C. / Ayətullah Məhəmmədza Məhdəvi Kəni. – Bakı: Qələm, – 2005. – 400 s.
7. Uludağ, S. “Nefs” Maddəsi // İslam Ansiklopedisi. – İstanbul: – 2006. – s. 526-529
8. https://az.wikipedia.org/wiki/Ramazan_bayram%C4%B1
9. www.anl.az/ramazanayi

